

ТЕМА 1. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

План:

- [1. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології](#)
- [2. Поняття і предмет кримінологічної віктимології](#)
- [3. Методологія кримінологічної віктимології](#)
- [4. Завдання і практичне значення кримінологічної віктимології](#)

1. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології

Історія вчення про жертву злочинного посягання, їх психологічні типи знаходимо вже в стародавніх легендах та міфах. Древньогрецький цар Фів Едіп (трагедія Софокла “Цар Едіп”) – тип по особливому винної жертви, визначений сьогодні як “комплекс Едіпа” або “Едіпова вина”. Агресивний, тобто спрямований на подолання волі іншого тип жертви з елементами некритичності описаний в біблейському сюжеті про Самсона і Даліду. Віктимна поведінка Самсона, що характеризує його як невинувато самовпевненого, який переоцінює свої можливості та сили, пізніше в науковій літературі отримала назву “комплекс Самсона”¹. У біблейських притчах Авель дещо інший, ніж Едіп, тип жертви: він не сприймає конфлікту, що виник зі старшим братом, легковажно ставиться до небезпеки, яка загрожує його життю, виявляє почуття власної вини, тому не знаходить у собі сили до опору і майже внутрішньо виправдовує злочинні дії Каїна. Його поведінка (“Комплекс Авеля”) – об’єктивно провокуюча, хоча він цього і не усвідомлює. Починаючи із середніх віків тема “винної” і “невинної” жертви злочину все частіше згадується в художній літературі, зокрема, у творах Даніеля Дефо, Томаса Кінсея, Леонарда Франка, Франца Верфеля, Федора Достоєвського, Антона Чехова, Теодора Драйзера)².

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття тема жертви стала досліджуватися в працях фахівців кримінального права та процесу, психології та кримінології, кримінально-виконавчого права та криміналістики. Серед першопрохідників віктимологічної тематики – автор дослідження “Вбивство та його мотиви” Ф. Джас і А. Фейєрбах з його книгою “Документальне викладення знаменитих злочинів”. Описуючи випадок одного із вбивств, А. Фейєрбах говорить про жертву цього злочину, що “... він був причиною всього, що з ним сталося, і йому належить велика частина тяжкої моральної відповідальності за власне вбивство”³.

Згодом створення віктимології пов’язане з іменами Ганса фон Гентіга (1888–1974 роки) і Бенджаміна Мендельсона (1900–1998 роки). Водночас

¹ Див.: Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 8–11; Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 17–19; Полубинский В.И. Криминальная виктимология. Что это такое? – М., 1977. – С. 6.

² Див.: Ривман В.Д., Устинов В.С. Виктимология. – С.Пб., 2000. – С. 18–20.

³ Полубинский В.И. Правовые основы учения о жертве преступления. – Горький: ВШ МВД СССР, 1979. – С. 19–20.

офіційним оформленням віктимології як окремого наукового напрямку слід вважати період з 1941 та 1947–1948 років, коли були опубліковані розроблені ними основні теоретичні положення віктимології. Установити ж вченого, якого можна було б назвати єдиним “батьком” або засновником віктимології в її сучасному розумінні, важко⁴.

Але ще в ранніх своїх дослідженнях Г. Гентіг наголошував на наявність тісних зв'язків між жертвою і злочинцем та їх взаємодію в процесі вчинення злочину. Вже у 1941 році була опублікована його стаття “Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою”⁵. Згідно з його аргументацією, жертва злочину не повинна розглядатися лише як пасивний об'єкт, оскільки вона – активний суб'єкт криміналізації⁶. Він показав, що, досліджуючи виникнення ситуацій за значною кількістю кримінальних справ, можна знайти жертву, яка піддається, сприяє чи провокує, тобто вона є одним із причинних факторів.

Пізніше, у 1948 році, Г. Гентіг опублікував монографію “Злочинець та його жертва. Дослідження за соціобіологією злочинності”, в якій він сформулював і розвинув принципи для віктимології положення. Злочинця і потерпілого він розглядає як суб'єктів взаємодіючого партнерства. У низці випадків жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення, вона мовчазливо погоджується стати жертвою, кооперується зі злочинцем і провокує його.

У роботі розглядаються різні типові ситуації і відносини, пов'язані з особистістю і поведінкою жертви, різні типи жертв, які наділені особливою привабливістю для злочинців, особливою спроможністю до опору, “марністю” для суспільства: люди похилого віку, алкоголіки, наркомани, емігранти, безробітні, іновірці, національні меншини, жінки, діти тощо. Виокремлюються також “уявні” жертви, жертви з обтяженою спадковістю, жертви, схильні стати злочинцями, тощо⁷.

Згодом Г. Гентіг у 1956 році опублікував багатотомну працю “Злочин”, останній том якої “Жертва як елемент навколишнього світу” справедливо оцінюється багатьма кримінологами світу як справжня енциклопедія віктимологічного вчення, що вплинула на подальший розвиток не тільки віктимології, але й кримінології взагалі⁸.

Водночас засновником учення про жертву на принципово новому рівні, автором її назви, разом із Г. Гентігом, є Б. Мендельсон. На відміну від Г. Гентіга, який ніколи не використовував цього терміна і не виводив віктимологію за межі кримінології, Б. Мендельсон запропонував розглядати її як самостійну наукову дисципліну.

⁴ Див.: Ривман В.Д. Криминальная виктимология. – С.Пб.: Питер, 2002. – С. 23.

⁵ Див.: Hentig H. Remarks on the interaction of Perpetrator and victim // The Journal of criminal law and criminology. – 1941. – Vol. 31.

⁶ Див.: Шнайдер Г.Й. Криминология. – М., 1994. – С. 346.

⁷ Див.: Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 17–19.

⁸ Див.: Квашиш В.Е. Основы виктимологии. – М., 1999. – С. 12.

У його доповіді “Нові психосоціальні горизонти: віктимологія”⁹ на конференції психіатрів у Бухаресті (1947 рік) і більш пізній праці “Нова галузь біопсихосоціальної науки – віктимологія”¹⁰ міститься багато основних теоретичних положень віктимології, а саме:

- а) розкривається понятійний апарат, виділяються окремі групи жертв;
- б) уперше дається поняття “кримінальна пара”, “добровільна жертва”, “кандидат у жертви”, “жертва-провокація”, “жертва-агресор”, “індекс жертвеності”.

У 1975 році Б. Мендельсон опублікував монографію “Загальна віктимологія”, в якій він розвив свою віктимологічну концепцію, пов’язуючи її зі створенням “клінічної” чи “практичної” віктимології, до змісту поняття якої повинні бути включені не лише жертви злочинів, а й жертви природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів та війн¹¹.

Низка ідей Г. Гентіга отримала свій подальший розвиток на психологічному рівні в працях швейцарського вченого Г. Еленбергера. У них значне місце посідають так звана природжена жертва й паталогічний стан, що породжують віктимологічні ситуації¹². Г. Еленбергер порушує питання соціальної ізоляції як про найбільш важливий чинник віктимізації. Убивці-рецидивісти шукають своїх жертв переважно серед соціально ізольованих людей тому, що затрати зусиль на них мінімальні, як і пов’язана з цим вірогідність бути затриманим¹³.

У своїй докторській дисертації “Основні проблеми віктимології” Ф. Пааш (ФРН, 1965 рік), поділяючи основні ідеї Б. Мендельсона, все ж вважає віктимологію окремим напрямом у кримінології. У дисертаційній роботі відображені так звані передбачувані, можливі, взаємні, рецидивні жертви, жертви-посередники і жертви-співучасники.

Швейцарський вчений Р. Гассер у монографії “Віктимологія. Короткі роздуми про одне нове кримінологічне поняття” докладно викладає історію розвитку віктимології, досліджує жертву на соціологічному, психологічному й біологічному рівнях. Третя частина праці “Профілактика” присвячена заходам захисту жертв від злочинних посягань¹⁴.

Значне місце у віктимологічних дослідженнях у західних країнах посідають праці Г. Шнайдера (“Віктимологія”, “Жертва і злочинець – партнери у злочині”), В. Нагеля (“Про місце віктимології в кримінології”), С. Шафера (“Жертва та її злочинець”), А. Фаттах (“Жертва – співучасник злочину”) тощо¹⁵.

Принципові теоретичні положення формулює в статті “До проблематики віктимології” (1972 рік) Й. Заплетал (Чехословаччина). Автор розглядає віктимологію як частину кримінології, що досліджує жертву,

⁹ Див.: Франк Л.В. Віктимологические исследования за рубежом // Укрепление законности и правопорядка. – Душанбе, 1973. – С. 34.

¹⁰ Див.: Там само. – С. 153, 157.

¹¹ Див.: Квашис В.Е. Вказ. праця. – С. 13.

¹² Див.: Ellenberger H Psychologist Berichnugen Zwisichen Verbrecher and Opfter. – 1954. – № 4. – С. 7.

¹³ Див.: Шнайдер Г.Й. Указ. праця. – С. 347.

¹⁴ Див.: Gasser P. Victimologic. Chur, 1965. – С. 127.

¹⁵ Див.: Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 36–37.

вказує на специфіку зв'язку між поведінкою жертви і злочинним наміром злочинця, зазначає, що віктимології відома латентна, природжена (визначена) жертва.

У роботі чехословацького кримінолога І. Котларжа “Деякі дані, отримані в результаті дослідження злочинів проти моральності” (1963 рік), у якій є розділ “Особистість потерпілого, як фактор злочинів проти моральності”, автор дійшов висновку, що в цих злочинах роль жертви особливо значима.

У статтях польських авторів А. Бахраха “Кримінологічні і віктимологічні аспекти автодорожніх пригод” (1956 рік), Б. Холиста “Роль потерпілого в генезисі вбивства” (1956 рік), А. Фріделя “Розбій у світлі криміналістики і кримінології” (1974 рік), Х. Канигонського і К. Степовика “Кишеньковий злодій і його жертва” (1991 рік), “Крадіжки автомобілів” (1993 рік), С. Пікульського “Вбивство з ревнощів” (1990 рік) розглядаються особливості специфіки досліджуваних злочинів, “винні” і “невинні” віктимогенні схильності жертви.

У 1990 році вийшла у світ фундаментальна робота Б. Холиста з віктимології, у якій шляхом використання значних соціологічних і психологічних даних здійснюється аналіз поведінки жертви злочину та її ролі у конкретній кримінальній ситуації.

У 1961 році в Німецькій Демократичній Республіці вийшли друком праці Л. Феїкса “Боротьба зі статевими злочинами проти дітей” і “Значення віктимології в кримінальному розслідуванні на прикладі сексуальних злочинів”, в одній із глав якої наведено цікаві дані про потерпілих-дітей. Інший німецький автор – М. Блюменталь опублікував статтю “Неповнолітні жертви і злочини проти моральності”.

Слід згадати також про статтю угорського кримінолога Е. Кароя “Віктимологія – новий напрям сучасної кримінології” (1969 рік) і доповідь того ж автора та Й. Віга на VI Міжнародному конгресі з кримінології в Мадриді “Роль віктимології та її значення в системі кримінальних досліджень в Угорщині, Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах”, у яких учені акцентують увагу на злочинах, учинених із застосуванням насильства (1970 рік). Це далеко не повний перелік праць віктимологічного характеру, опублікованих у 1960–1970-х роках.

Значну увагу віктимологічним проблемам приділяють італійські вчені, насамперед, проблемам надання допомоги жертвам викрадення, статевих злочинів, злочинів проти осіб похилого віку.

У Хорватії в межах віктимологічних досліджень були проведені вивчення, присвячені захисту дітей і неповнолітніх, які стали жертвами війни.

З 1973 року проводяться міжнародні конгреси, конференції, симпозиуми з віктимології: 1973 рік (Єрусалим, Ізраїль); 1975 рік (Белладжо, Італія); 1976 рік (Бостон, США); 1979 рік (Мюнстер, ФРН); 1980 рік (Вашингтон, США); 1982 рік (Токіо, Японія); 1989 рік (Загреб, Югославія).

У 1979 році в Мюнстері в період роботи III симпозіуму було утворено під егідою ООН Всесвітнє віктимологічне товариство.

На території Радянського Союзу історія віктимології як самостійного наукового напрямку розпочинається публікацією у 1966 році наукової статті “Про вивчення особистості та поведінки потерпілого, автор якої доцент Таджицького державного університету Л.В. Франк надалі протягом багатьох років плідно працював у цьому напрямі.

Авторству Л.В. Франка належать монографії: “Віктимологія і віктимність” (1972 рік); “Потерпілі від злочину і проблеми радянської віктимології” (1977 рік); статті: “Віктимологія як допоміжна дисципліна кримінології і криміналістики” (1966 рік); “Потерпілий від злочинів, вчинених рецидивістами” (1968 рік); “Неповнолітні як потерпілі і правопорушники” (1968 рік) та десятки інших публікацій. Він підготував докторську дисертацію, яку, на жаль, не встиг захистити.

Заслуги Л.В. Франка перед радянською (на той час) віктимологією беззаперечні: він першим звернув увагу на дослідження проблеми жертви, першим висунув ідею формування віктимології як самостійної наукової дисципліни, розробив низку віктимологічних термінів і категорій, увів їх у науковий обіг.

Практично в той же період, паралельно з Л.В. Франком і в наступні роки й до сьогодні дослідженням віктимологічних проблем займається Д.В. Рівман. (У 1979 році він захистив докторську дисертацію “Віктимологія і профілактика злочинів”, опублікував близько 140 робіт з різних віктимологічних аспектів, у тому числі монографії “Потерпілий від злочину: особистість, поведінка, оцінка” (1973 рік); “Віктимологічні фактори і профілактика злочинів” (1975 рік); “Віктимологічний аспект аналітичної роботи в органах внутрішніх справ” (1977 рік); “Віктимологія” (2000 рік) (у співавторстві з В.С. Устиновим) та “Кримінальна віктимологія” (2002 рік).

Саме в останній роботі Д.В. Рівман не безпідставно наголошує на необхідності запровадження в рамках предмета кримінології спеціального курсу для більш глибокого вивчення та деталізації кримінологічних знань про жертву злочинів, віктимність, віктимізацію та віктимогенні чинники в системі детермінації окремих злочинів і злочинності загалом.

У 70–90-ті роки ХХ століття поряд зі значною кількістю статей, цілком або частково присвячених віктимологічним проблемам, публікуються монографії, в яких досліджуються історія і джерела віктимології, її основні положення, термінологія, понятійний апарат, науковий статус, перспективи теоретичного розвитку і практичного використання результатів тощо. Їх автори – В.І. Полубінський (“Кримінальна віктимологія. Що це таке?” (1977 рік); “Правові основи вчення про жертву злочину” (1979 рік); “Віктимологічні аспекти профілактики злочинів” (1980 рік); “Практичні аспекти кримінальної віктимології” (1982 рік); В.Я. Рибальська (“Віктимологічні проблеми злочинності неповнолітніх” (1983 рік); В.П. Коновалов (“Вивчення потерпілих з метою удосконалювання профілактики правопорушень” (1982 рік); Д.В. Рівман, В.С. Устинов (“Віктимологія”

(1998 рік); “Віктимологія” (2000 рік); Г.І. Богуш та ін. (“Кримінологія” (2006 рік)).

У період 1990–2000 років захищені докторські дисертації (В.Я. Рибальська “Віктимологічні проблеми злочинності неповнолітніх” (1983 рік); В.В. Вандишев “Теоретичні і практичні аспекти взаємозв’язку криміналістики і віктимології” (1989 рік)) і дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Г.В. Скрипкін “Особистість і поводження потерпілого від навмисних тяжких і менш тяжких тілесних ушкоджень” (1984 рік); О.В. Лукичев “Кримінально-правова і кримінологічна характеристика дітовбивства” (1997 рік); А.М. Горшенков “Віктимологічний аспект попереджувального впливу на злочинність у сфері масової інформації” (1999 рік); Ю.С. Шафіков “Реалізація взаємозв’язків “жертва – організована злочинна група” у діяльності слідчих і оперативних працівників” (1999 рік); А.А. Глухова “Віктимологічні фактори злочинності” (1999 рік); С.В. Надтока “Віктимологічні фактори профілактики насильницьких злочинів” (1999 рік); Є.А. Гінтовт “Згвалтування: кримінологічна характеристика, попередження, проблема захисту жертв” (2000 рік); Д.Р. Усманова “Кримінологічні проблеми внутрішньосімейного злочинного насильства” (2000 рік); А.В. Федоров “Кримінологія як приватна кримінологічна теорія і проблеми її практичного застосування” (2000 рік); А.П. Некрасов “Профілактика пенітенціарної злочинності” (2000 рік); М.М. Ніколаєв “Правові й організаційні аспекти забезпечення особистої безпеки засуджених до позбавлення волі” (2001 рік)) та ін. Зміст цих досліджень має для віктимології як теоретичне, так і прикладне значення.

У монографіях і підручниках російських учених з кримінології питання віктимології в останні роки розглянуто в роботах “Кримінологія” за редакцією Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецової і Г.М. Міньковського (1988 рік); “Кримінологія” за редакцією І.І. Карпеця і В.Є. Ємінова (1992 рік); “Кримінологія” за редакцією Н.Ф. Кузнецової і Г.М. Міньковського (1994 рік); “Кримінологія” за редакцією В.М. Кудрявцева і В.Є. Ємінова (1995 рік).

У Санкт-петербурзьких виданнях курсу лекцій з кримінології: (1995 і 1998 роки) у главі “Механізм індивідуального злочину (автор Д.В. Рівман) опубліковано параграф за назвою “Віктимологічний аспект конкретного злочину”, а в однойменному підручнику видання 1999 року – параграф “Віктимологія”.

У підручник за редакцією А.І. Боргового включено параграфи “Основи віктимологічної профілактики” (глава “Попередження злочинності”) і “Віктимологічний напрямок вивчення причин злочинності” (глава “Соціологічний напрямок кримінології”). У навчальному посібнику Г.М. Горшенкова окрема глава присвячена віктимологічному аспекту в кримінології. У сьомому розділі двотомного “Курсу Радянської кримінології” (1985 рік), присвяченому поняттю та природі злочинності, є

відповідний параграф, який називається “Віктимологічні аспекти злочинності”.

Проблему становлення віктимологічної профілактики, зокрема, у місцях позбавлення волі досліджували О.М. Джужа та Є.А. Цибуля ще у 1987 році в роботі “Проблеми становлення віктимологічної профілактики у виправно-трудовах установах”.

Пізніше, у 1994 році, вчені кафедри кримінології та юридичної соціології Національної академії внутрішніх справ України підготували та опублікували навчальний посібник “Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти)”¹⁶. У посібнику на основі аналізу літератури, зарубіжних та вітчизняних досліджень дається характеристика виникнення і становлення віктимології в державі та за її межами. На прикладах з практичної діяльності правоохоронних органів визначається роль жертви в механізмі вчинення злочину, розглядається структура особи потерпілого, розкриваються загальні та індивідуально-профілактичні заходи, спрямовані на усунення чинників, які сприяють віктимній поведінці. Автори вносять низку пропозицій щодо удосконалення нормативних актів, ролі й поведінки потерпілого в генезисі злочину.

У 1998 році фахівцями цієї ж кафедри було опубліковано монографію “Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти)”¹⁷, у якій досліджено кримінологічні, психологічні та пенітенціарні аспекти кримінальної віктимології, зокрема її виникнення та становлення, структуру особи потерпілого та профілактику її віктимної поведінки, можливості використання результатів дослідження зазначених проблем у діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинами та пенітенціарній практиці.

У подальшому розвитку віктимологічних досліджень і його понятійного апарату важливу роль відіграли праці В.О. Тулякова і, передусім, його монографія “Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми)”¹⁸, видана у 2000 році. В монографії розглянуто теоретичні основи проблем сучасної віктимології як перспективного напрямку соціально-правових досліджень, які забезпечують підвищення ефективності протидії злочинності. Узагальнивши і проаналізувавши думки сучасних вітчизняних і зарубіжних учених з різних аспектів проблеми, автор сформулював низку нових положень загальної теорії віктимології і теорії поводження з жертвами злочинів.

Акцентуючи увагу на всебічному розвитку подальших досліджень віктимологічної проблематики, В.О. Туляков зазначає, що гуманізація політичної свідомості в Україні припускає реальний поворот системи кримінальної юстиції до проблеми потерпілих від злочинів, оскільки

¹⁶ Див.: Джужа О.М., Моїсєєв Є.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 51 с.

¹⁷ Див.: Джужа О.М., Моїсєєв Є.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти): Монографія. – К.: НВТ “Правник”. – Нац. акад. внутр. справ України, 1998. – 84 с.

¹⁸ Див.: Туляков В.О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми): Монографія. – О., 2000. – С. 3–4.

сьогодні завдання якраз і полягає в поглибленому й детальному дослідженні й розробці основ теорії кримінальної віктимології, у формуванні системи наукових знань про жертву злочину з метою оптимізації соціального контролю над злочинністю, гуманізації кримінальної політики і приведення українського національного законодавства у відповідність з міжнародно-правовими стандартами в галузі захисту прав жертв злочинів¹⁹.

У 2001 році під загальною редакцією професора О.М. Джужі вийшов друком підручник “Курс кримінології” (у двох томах)²⁰, підготовлений кримінологами Національної академії внутрішніх справ України та юристами-практиками правоохоронних органів України, до якого увійшли два розділи: “Проблеми віктимології та суїцидальної поведінки” та “Віктимологічний аспект профілактики злочинів”.

Пізніше, у 2002 році, вищезазначеним авторським колективом був виданий підручник “Кримінологія”²¹, до якого увійшли два розділи: “Кримінологічні аспекти віктимології та суїцидології” та “Віктимологічна профілактика злочинів”.

Через деякий час, у 2003 році, під загальною редакцією професора О.М. Джужі вийшов друком навчально-практичний посібник “Кримінологія”²², підготовлений фахівцями кафедри кримінології та юридичної соціології Національної академії внутрішніх справ України, до якого увійшов розділ “Проблеми віктимології та суїциду”

Насамкінець, у 2004 році фахівцями зазначеної кафедри був підготовлений навчальний посібник “Кримінологія”²³ з темою “Віктимологічні аспекти конкретного злочину”, у якому були розглянуті питання поняття і завдання віктимології, віктимна поведінка та віктимологічне дослідження.

Отже, виникнення кримінологічної віктимології пов’язано з достатньо відомим явищем в історії формування багатьох наук, коли в результаті проведених досліджень у межах окремих галузей знань накопичується такий матеріал, який під впливом суспільних потреб притягує увагу фахівців у сфері спеціальних пізнань. Саме в процесі взаємного впливу нового дослідницького матеріалу та суспільних потреб проходить диференціація галузей науки або з окремих галузей знань виділяються нові за своїм змістом. Такий історичний процес відбувався в період становлення та розвитку кримінологічної віктимології як окремого напрямку знань про жертву злочинного посягання.

Об’єктивними факторами формування кримінологічної віктимології як самостійної галузі знань є:

¹⁹ Див.: Там само. – С. 3–4.

²⁰ Див.: Курс кримінології. Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком–Інтер, 2001. – 352 с.; Курс кримінології: Особлива частина: Підручник: У 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком–Інтер, 2001. – 480 с.

²¹ Див.: Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2002. – 416 с.

²² Див.: Кримінологія: Навч.-метод. посіб. / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2003. – 400 с.

²³ Див.: Кримінологія: Навч. посіб. / О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Прецедент, 2004. – 208 с.

1) потреби пізнання стану кримінальної віктимності та віктимізації суспільства;

2) необхідність накопичення спеціальних даних, дослідницького матеріалу, який дав би можливість не лише зафіксувати і пояснити такі факти, але й запропонувати відповідні прогнози розвитку таких процесів на майбутнє;

3) потреби у визначенні системи заходів віктимологічної профілактики на рівні суспільства, соціальної групи чи конкретної особи.

2. Поняття і предмет кримінологічної віктимології

Дослідження генезису вчення про жертву злочину дає можливість дійти висновку про те, що ця проблема за останні роки отримала достатнє обґрунтування. Водночас окремі її аспекти, зокрема кримінологічні, потребують своєї розробки та аргументації.

Грунтовний кримінологічний аналіз злочинності як соціального явища неможливий без вивчення негативних її аспектів і, насамперед, жертв злочинних посягань та ступеня віктимізації у країні.

Віктимологічна ситуація, що склалася в державі, може бути оцінена як напружена, що потребує створення системи заходів, які забезпечать особисту та майнову безпеку громадян і юридичних осіб. Розв'язання цього завдання неможливе без глибокого дослідження детермінаційних факторів і процесів, які зумовлюють зростання рівня віктимізації, зокрема, з позиції криміногенної поведінки жертв злочинів. Саме ця обставина ініціювала дослідження, що проводяться в межах відносно нового напрямку в кримінології, який отримав назву – кримінологічна віктимологія – вчення про криміногенну характеристику особи потерпілого (жертви злочину), причини й умови такої поведінки та систему заходів віктимологічної профілактики.

Науковий інтерес до жертви виник давно і має майже сторічну історію. Однак виникнення цілісної теорії про жертву датується серединою ХХ століття. Віктимологія виконує функцію дослідження усіх закономірностей, пов'язаних із жертвою злочину. З цього моменту проблема жертви стала по суті кримінологічною, тобто розглядається в межах детермінації конкретного злочину та злочинності загалом.

Вивчення обставин учинення злочинів дає змогу зробити висновок, що поряд з більшістю потерпілих, які стали такими, через збіг певних обставин, значна кількість жертв своєю поведінкою провокують злочини або полегшують їх учинення.

Тому особливий інтерес для кримінологічної віктимології становлять жертви з віктимологічними девіаціями, тобто особи, яким з огляду на певні соціальні (представники окремих професій, соціальних груп) чи фізіологічні (вік, стать, стан здоров'я) характеристики притаманна підвищена схильність стати жертвою злочинного посягання. Без вивчення всіх, і зокрема, таких осіб неможлива розробка спеціальних, нетрадиційних (віктимологічних) заходів профілактики злочинності, основними завданнями яких є:

запобігання необачної, ризикованої, легковажної, провокуючої поведінки особи, яка може бути небезпечною для неї.

Безперечно, що ґрунтовне всебічне вивчення жертв злочинів необхідне, оскільки значна кількість потерпілих опиняється в такій ролі через небезпечну для них, але вимушену поведінку (наприклад, при виконанні службового чи громадського обов'язку). Крім того, узагальнення даних про потерпілих допомагають встановити реальну об'єктивну кримінальну ситуацію та її соціальні наслідки.

Віктимність, віктимізація, віктимологічні фактори, віктимогенні ситуації в системі детермінації злочину і злочинності загалом сьогодні частково досліджуються в рамках предмета кримінології, але цього недостатньо.

Для більш глибокого їх вивчення необхідно розробити й запровадити спеціальний курс віктимології, який деталізував би кримінологічне значення феномена жертви злочину. Цей науковий напрям виник як реалізація ідеї вивчення жертв злочинів у кримінології. Однак з часом уявлення про неї зазнали змін, визначилися різні думки відносно предмета віктимології та її наукового статусу. Узагальнення наукових поглядів і думок сьогодні можна звести до такого:

віктимологія – самостійна наука, причетність якої до юридичної можна визнати лише частково. Це вчення про жертву, предметом дослідження якого є жертва будь-якого діяння чи явища як протиправного, так і не пов'язаного із правопорушенням;

віктимологія – допоміжна для кримінального права, кримінального процесу, криміналістики міждисциплінарна наука про жертву злочинних посягань, що функціонує паралельно з кримінологією;

віктимологія – галузь кримінології, чи окрема кримінологічна теорія, що розвивається в межах її предмета.

Отже, віктимологія може бути визначена як загальнотеоретична концепція чи система знань про природу, закономірності й обумовленість поведінки людини, яка наражає себе на небезпеку заподіяння шкоди, потерпілого від нещасного випадку чи іншого впливу, який не передбачає юридичної відповідальності щодо заподіяної шкоди; про потерпілого від протиправного посягання та заходи профілактики віктимної поведінки. Водночас як науково-прикладний напрям віктимологія виникла в рамках кримінології, оскільки об'єктивна необхідність соціальної практики потребувала відповіді на питання: через які причини або обставини ті чи інші особи або соціальні групи стають жертвами злочинних посягань частіше ніж інші, які перебували в аналогічних ситуаціях. Тому абсолютно логічним є висновок про те, що віктимологія – наука кримінологічна, основним завданням якої є дослідження специфіки причинного комплексу злочинності загалом та конкретного злочину зокрема, з урахуванням обставин ситуативного характеру, які формуються під впливом поведінки жертви злочинного посягання чи підвищеної схильності стати жертвою злочину.

Тому, з урахуванням природи формування віктимної поведінки, віктимологія може бути казусною (не правовою), тобто заподіяння шкоди внаслідок екологічного лиха, техногенної катастрофи тощо, та деліктною (правовою: цивільно-правовою, адміністративно-правовою та кримінально-правовою) – заподіяння шкоди внаслідок протиправної поведінки.

Особливу увагу для кримінологічної науки становить розвиток кримінальної віктимології як комплексної міждисциплінарної галузі, що досліджує проблему жертви злочину з позицій кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права, криміналістики та кримінології²⁴.

З урахуванням потреб практики виникає необхідність “роз’єднати” цю комплексну міждисциплінарну галузь знань на такі складові: кримінально-правову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу, криміналістичну та кримінологічну. Це необхідно зробити з урахуванням істотних розбіжностей предмета, мети, завдань, функцій та принципів віктимології.

Кримінально-правова віктимологія – вчення про роль потерпілого у злочинних діяннях, завданням якого є вивчення особистісних якостей і використання віктимологічних знань у вирішенні питань кваліфікації діяння, індивідуалізації покарання, можливості кримінально-правового переслідування чи відмови від нього, а також кримінально-правового захисту потерпілого від злочину в рамках кримінального закону.

Кримінально-процесуальна віктимологія – система знань про роль потерпілого як учасника кримінального процесу, яка розробляє критерії визнання особи потерпілого, визначає статус потерпілого, його права й обов’язки, можливість порушення кримінального переслідування за скаргою потерпілого, визнання потерпілого цивільним позивачем, відшкодування майнової та немайнової шкоди потерпілому, захист потерпілого та інших учасників процесу під час розслідування судового слідства, і реалізації покарання до особи, яка вчинила злочин.

Кримінально-виконавча – система знань про жертву злочинів у місцях позбавлення волі; ефективність запобігання конкретним злочинам та злочинності загалом серед засуджених шляхом застосування безпосередніх заходів правового та виховного впливу, орієнтованих як на безпосередніх жертв, так і потенційних потерпілих з високим ступенем ризику (віктимності) в кримінально-виконавчих установах.

Криміналістична віктимологія – окремий напрям знань у криміналістиці, завданням якого є оптимізація процесу розслідування злочинів, удосконалення тактичних і методичних рекомендацій на основі специфічної віктимологічної інформації про потерпілу особу, її поведінку, зв’язки та взаємини²⁵.

²⁴ Див.: Джужа О.М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину // Право України. – 2002. – № 2. – С. 134.

²⁵ Див.: *Криминалистическая виктимология* (вопросы теории и практики): Сб. науч. тр. / Иркутский гос. ун-т им. А.А. Жданова. – 1980. – С. 25.

Кримінологічна віктимологія – вчення про жертву злочину, її кримінологічно-віктимологічні характеристики, якості та властивості; систему віктимологічних детермінант індивідуальної та групової віктимності, віктимізації та віктимної поведінки жертви злочину на основі накопичення віктимогенного потенціалу, а також систему заходів віктимологічної профілактики на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

Специфіка кримінологічної віктимології обумовлює і специфіку предмета її вивчення. Якщо з позиції кримінально-правової та кримінально-процесуальної віктимології вивчається правовий статус потерпілого, то з огляду кримінологічної віктимології наукові інтереси орієнтовані на кримінологічний аспект, пов'язаний з жертвою злочину, її місцем і роллю в причинному комплексі та механізмі віктимної поведінки, а також віктимологічною профілактикою. Щодо оцінки об'єкта дослідження підходить авторів також неоднакові. Об'єктом кримінально-процесуальної віктимології може бути тільки потерпілий, визнаний таким на підставі закону, тобто особою, яка проводить дізнання чи слідство і виносить з цього приводу відповідну постанову (ухвалу). У кримінологічній віктимології термін “потерпілий” – не єдиний. У ній цілком припустимо вживання поняття “жертва”, “рецидивна жертва”, “потенційна жертва”, що значно розширює сферу досліджень і передбачає систему профілактичних заходів.

Із кримінологічних позицій розглядається жертва будь-якого кримінально караного посягання, навіть якщо особа, котра завдала шкоду, не встановлена, і злочин залишається нерозкритим, або коли особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності взагалі (зокрема, за бажанням самої жертви, яка вибачає правопорушнику). Водночас для забезпечення практичного застосування висновків віктимологічних досліджень необхідна впевненість практичних працівників правоохоронних органів у можливості та потребах реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності. Переконливості практичних працівників у потребі віктимологічних знань немало сприяє і та обставина, що Верховний Суд України у постановках Пленуму та узагальненнях практики²⁶ послідовно проводить думку про необхідність обліку особи й поведінки потерпілого, його відносин зі злочинцем з метою правильної кваліфікації злочинів, об'єктивного дослідження всіх обставин справи, індивідуалізації вини та відповідальності.

Підсумовуючи різні напрями та погляди вітчизняних віктимологів, можна зробити такі висновки. *Предметом вивчення кримінологічної віктимології є:*

²⁶ Див.: Узагальнення практики Верховного Суду України щодо застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого (від 22 жовтня 1998 року).

а) віктимологічна характеристика жертв (потерпілих)²⁷ від злочинних посягань, як на соціальному (статистичному), так і на індивідуальному (фізичному) рівнях, згідно з їх класифікаційними диференційованими ознаками і властивостями віктимності певних груп ризику;

б) соціальні та особистісні (об'єктивні і суб'єктивні) причини й умови, що сприяють становленню потерпілих; їх роль у генезисі й механізмі злочину;

в) особистісно-ситуаційна природа взаємодії злочинця і жертви під час вчинення злочину (віктимологічна ситуація);

г) комплекс запобіжних (профілактичних) заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних, у тому числі на індивідуальному (фізичному) рівнях;

д) шляхи, засоби та способи захисту і відшкодування збитків, заподіяних потерпілому (жертві) внаслідок злочинного посягання.

Наведені вище проблеми частково вивчалися в юридичній науці (передусім кримінології) й до виникнення вчення про жертву, але кримінальна віктимологія²⁸ досліджує їх у комплексі.

Виходячи із зазначеного вище й була зроблена спроба теоретично обґрунтувати необхідність розвитку кримінальної віктимології у вигляді окремої дисципліни і як наукового напрямку в межах загальнотеоретичної концепції віктимології, розробити низку вузлових проблем даного напрямку і, зокрема, систему курсу, а підходами до його окреслення слугували як об'єктивні, так і суб'єктивні умови розвитку дисциплін кримінально-правового напрямку. Важливу роль тут відіграв закон диференціації наук, тобто виокремлення з кримінології приватних теорій. І потерпілий від злочину не зміг залишитися в цьому розумінні винятком.

Наведене свідчить, що на ґрунті кримінальної віктимології, як її складового елемента, є можливість визначити й обґрунтувати курс кримінологічної віктимології і науковий напрям у межах загальної і кримінальної віктимології, а також у межах кримінології окреслити, виходячи з концептуальних проблем, компоненти, які увійшли б до Загальної частини вивчення, поняття предмета, методологічну базу дослідження, принципи, завдання і функції, історію виникнення і розвитку даного наукового напрямку, співвідношення зв'язку кримінологічної віктимології з іншими науками, поняття віктимності, віктимізації та їх основні характеристики, потерпілого (жертву) від злочину, віктимологічну детермінацію, прогнозування віктимної поведінки і планування запобіжних

²⁷ На нашу думку, основним терміном для визначення тих, кому злочинними посяганнями завдана шкода, повинен все ж таки залишатися "потерпілий", тобто термін, обраний законодавцем. Однак й інші синоніми "потерпілого" (передусім "жертва") можуть бути використані не лише без шкоди для точного викладення тих чи інших положень, а й для точнішого словесного забарвлення багатогранної суперечливої фігури потерпілого в тому чи іншому контексті (Див.: *Франк Л.В.* Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 9).

²⁸ Для чіткості в характеристиках звужуємо дуже широке значення терміна "віктимологія", тобто вчення про жертву взагалі. З цією метою вводиться визначення "кримінальна віктимологія", тобто галузь знань, що вивчає потерпілих (жертв) від злочинних посягань, а не жертв природних економічних катаклізмів і не постраждалих від будь-яких правопорушень (адміністративних, цивільних, трудових тощо).

віктимізації заходів, а також віктимологічну програму щодо вирішення проблем компенсації збитків жертвам злочинних посягань.

Спеціальна (Особлива) частина кримінологічної віктимології могла б, на наш погляд, вивчати жертву, її ставлення до злочинних посягань у конкретних видах злочинів, зокрема, проти особи, власності, стосовно неповнолітніх, жінок, літніх людей, у місцях позбавлення волі, стосовно військових, у сфері екології, економіки та в побуті тощо. Показником є все більш зростаючий потік спеціальних досліджень потерпілого від статевих злочинів, умисних убивств, автодорожніх подій, злочинів, учинених з необережності, та системи заходів запобігання віктимності в генезисі названих видів злочинів.

Загальна і кримінальна віктимологія (як загальне й особливе) в комплексній загальнотеоретичній концепції системи знань перебуває на початковому етапі становлення і розвитку, методологія, понятійний апарат якої складається і викристалізовується. І, виходячи з набуття цих знань як один із наукових напрямів кримінології, як її підгалузі, використовуючи понятійний апарат юридичних, соціологічних і психологічних галузей науки, формується (як одиничне) кримінологічна віктимологія, використовуючи розроблення спеціальних галузевих знань, положень і понять, що виступають не лише як результат пізнання кримінальної дійсності, а і як засіб, апарат мислення, на підставі якого відбувається визначення і освоєння нових об'єктів дослідження, властивостей і закономірностей віктимологічних процесів у суспільстві та їх нейтралізація.

Даний підхід не суперечить і не заважає, а, навпаки, сприяє об'єктивному розгляду й характеристиці злочинності комплексно, як системи злочинів і злочинців, так і системи жертв (потерпілих) від злочинів у тісній взаємообумовленості і взаємодії. При цьому кримінологічний аспект віктимології, або віктимологічний аспект (фактор) кримінології не повинен розглядатись як додаток (доповнення) до характеристики злочинності, а як органічно існуючий у складі події злочину фактор. Умовний поділ предмета даної комплексної проблеми з виділенням кримінологічної віктимології є лише спробою звернути на цей фактор увагу і більш професійно підійти до його вивчення і дослідження.

1.3. Методологія кримінологічної віктимології

Термін “метод”, у його буквальному значенні, перекладається з грецької як “шлях” до будь-чого або виступає синонімом слів “засіб”, “спосіб”, “прийом” тощо.

Поняття методу кримінологічної віктимології є узагальнюючим і містить у собі:

- 1) методологію – основоположні принципи науки;
- 2) методіку – сукупність конкретних методів (інструментарій дослідження), що застосовуються при вивченні конкретних проблем, пов'язаних із жертвою злочину;
- 3) методи – конкретні прийоми й способи дослідження.

Методологічною основою кримінологічної віктимології є положення теорії пізнання і загальної теорії кримінології та віктимології. Методологічні принципи дозволяють розглядати жертву злочину, її віктимогенні детермінанти як явища соціально-психологічні у постійній взаємодії та розвитку. Саме такий методологічний підхід має вирішальне значення в реалізації віктимологічних засад профілактики злочинів загалом та запобігання окремим видам злочинів зокрема.

Принцип діалектичного розвитку як один з найважливіших принципів пізнання жертви дає можливість дослідити причини та умови, що призводять до зростання рівня віктимізації як соціального явища та зміни соціально-економічного розвитку, які впливають на такі процеси.

Не менш важливу роль у кримінологічній віктимології відіграють інші філософські закони та категорії. Зокрема, ґрунтуючись на філософському законі загального взаємозв'язку й взаємозалежності явищ природи та суспільства, можна стверджувати, що жертва не може вивчатися ізольовано, поза її зв'язком з іншими соціальними процесами.

У кримінологічній віктимології активно застосовується метод *системного підходу*. Він дає можливість дослідити об'єкт в єдності значної кількості взаємодіючих елементів, а якість об'єкта визначити не стільки набором складових його елементів, скільки характером взаємодії між ними. Тому неможливо дати адекватну кримінологічну оцінку злочину доти, доки не будуть детально досліджені всі внутрішні зв'язки та обставини, які у своїй сукупності створили умови його вчинення, тим чи іншим чином вплинули на злочинну поведінку, сформували мотиваційну готовність злочинця до протиправних дій.

Загальнонауковий метод *структурно-функціонального аналізу* дає можливість дослідити обмеження криміногенних проявів шляхом ефективного застосування заходів віктимологічної профілактики, які у взаємодії з іншими елементами становлять цілісну систему заходів запобігання окремим злочинам і злочинності загалом.

Серед конкретних методів для проведення досліджень жертв злочинів використовують статистичні й соціологічні методи.

Статистичні методи застосовують для:

- 1) характеристики кількісно-якісних показників жертв рівня віктимності та ступеня віктимізації;
- 2) установлення взаємозв'язків між злочинцями та їх жертвами;
- 3) розробки прогнозу на майбутнє;
- 4) оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів;
- 5) установлення рівня суспільної небезпеки злочинних наслідків тощо.

Серед соціологічних методів значного поширення у віктимології набули такі методи, як опитування, тестування, експертної оцінки, соціометрії, аналізу тощо.

Анкетний метод являє собою спосіб дослідження жертви злочину шляхом опитування репрезентативного числа осіб або узагальнення

відомостей, наприклад, у кримінальних справах, за спеціально розробленою письмовою анкетною з подальшим узагальнюючим аналізом й оцінкою зібраних даних. Анкетне опитування може проводитися серед потерпілих працівників правоохоронних органів, представників громадських організацій, окремих груп населення тощо.

Перевага анкетного методу в тому, що він дозволяє одержувати дані за такими показниками, які неможливо виявити у статистичних матеріалах і, що особливо важливо, дає можливість проводити кількаразову перевірку отриманої інформації. Недолік зазначеного методу – в неминучій суб'єктивності інформації, отриманої методом анкетного опитування²⁹. Тому іноді з метою перевірки такої інформації використовують метод анонімного анкетного опитування, який за рубежом отримав назву self-report. Як правило, він застосовується при вивченні латентної злочинності та кримінологічних якостей особистості.

Розрізняють анкети закриті, у яких відповіді підготовлені заздалегідь, і респонденту пропонується найбільш вірну, на його думку, і відкриті, у яких відповідь надається опитуваним особисто або записується на основі даних матеріалів справи. Можуть бути змішані анкети, у яких частина відповідей уже запропонована, а інша записується під час безпосереднього анкетування. Відкриті й закриті відповіді можуть бути навіть у рамках одного питання.

Метод анкетування дає позитивні результати тільки в поєднанні з іншими методами, забезпечуючи таким чином повноту, об'єктивність і вірогідність усього дослідження та його результатів.

Інтерв'ю – опитування у формі бесіди, один з учасників якої ставить питання, а інший на них відповідає.

Інтерв'ювання багато в чому схоже з анкетуванням, на відміну від якого відповіді опитування даються в усній формі. У цьому виявляються позитивні й негативні сторони зазначеного методу. Перевагами інтерв'ю є те, що воно дозволяє за певних обставин отримати необхідну досить ґрунтовну інформацію в стислий проміжок часу. Однак, з огляду на специфіку дослідження і його завдань, можливі й серйозні утруднення в досягненні позитивних результатів. Щоб уникнути цих ускладнень, потрібна спеціальна організаційно-психологічна підготовка до проведення усного опитування й відповідна професіоналізація осіб, які використовують такий метод. Зазвичай інтерв'ювання застосовується для поглибленого вивчення особистості, потерпілих і суспільної думки. Виділяють такі різновиди інтерв'ю:

вільне (неформальне), при якому допускається довільна зміна кількості й змісту питань залежно від ходу бесіди;

стандартизоване (формальне), за умови чіткого обмеження й формулювання конкретних питань.

²⁹ Див.: *Преступность и криминология в современной Японии.* – М.: Прогресс, 1989. – С. 50.

Усне опитування може бути індивідуальним і груповим, в останньому варіанті інтерв'юер спілкується відразу з декількома особами, думка яких ураховується за ступенем значущості.

Тестування (від англ. test – досвід, проба) – метод психологічної діагностики, що використовує стандартизовані питання й завдання (тести), які мають певну шкалу значень. Застосовується для стандартизованого виміру індивідуальних розходжень. Процес тестування може бути розділений на три етапи: 1) вибір тесту, що визначається метою тестування, завданнями дослідження загалом, а також ступенем вірогідності й надійності тесту; 2) його проведення, що обумовлено інструкцією до тесту; 3) інтерпретація результатів, що пов'язано із системою теоретичних допущень щодо предмета тестування й теоретичних установок. Тестування завжди повинен проводити кваліфікований психолог.

Тестування дає можливість кількісно оцінити психологічні якості, які складно піддаються розрахункам, а також виявити ті якості особистості, які важко або неможливо виявити під час клінічних бесід або вивчення письмових матеріалів. У кримінологічній віктимології тестування зазвичай застосовується для дослідження жертви злочину, мотивації віктимної поведінки, емоційних, вольових, інтелектуальних й інших особливостей потерпілих, їх установок й орієнтації, характеру й змісту відносини з іншими людьми, ставлення до самого себе тощо.

Соціометрія (від лат. socius – товариш, співучасник), лат. societas (суспільство) і грец. metrum (вимір). Це вимір емоційно-психологічних зв'язків між людьми; система організаційно-технічних засобів і процедур для кількісного та якісного аналізів. Соціально-емоційні зв'язки конкретного індивіда з тією групою осіб, у якій він живе та працює.

За допомогою цього методу можна прослідкувати віктимологічні особливості взаємин у групі, дати їм оцінку, виявити характер психологічних взаємовідносин, наявність конфліктних ситуацій тощо.

Соціометричне дослідження пропонує використання переважно методів письмового й усного опитувань (анкетування, інтерв'ю). Отримані дані обробляють та підводять підсумки в соціоматрицях (схемах)³⁰.

Документальний метод передбачає вивчення документів, що містять інформацію про жертву злочину.

Найважливішим джерелом документальної інформації є узагальнення судово-слідчої практики³¹.

Вивчення кримінальних справ, як правило, доповнюється: опитуванням жертв, їх родичів, товаришів по службі; аналізом документів, що не ввійшли до кримінальної справи (особистих листів, офіційних свідоцтв тощо); проведенням психологічних тестів, складанням соціограм тощо.

³⁰ Див.: Волков И.П. Социометрические методы социально-психологических исследований. – Л., 1970.

³¹ Див.: Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 11.

Крім кримінальних справ, зазначений метод використовується для аналізу найрізноманітнішої іншої документації: офіційної і неофіційної (нормативні акти, особисті документи, правова, економічна та інша статистика тощо).

Спостереження являє собою процес візуального сприйняття обстановки (ситуації), що має віктимологічне значення.

Відомі такі види спостереження, як *безпосереднє*, за якого дослідник обмежує свою роль пасивним спостереженням конкретної ситуації. Інший вид – *включене спостереження*, при здійсненні якого дослідник стає активним учасником досліджуваного процесу (діяльності) в колективі (групі), у якому про його ролі найчастіше нікому не відомо, втім цей аспект залежить від форми, мети і характеру спостереження.

Експеримент – науково поставлений досвід, завданням якого є отримання віктимологічної інформації шляхом формування контрольованих умов функціонування об'єкта дослідження. У вузькому розумінні застосовується досить обмежено, тому що через його віктимологічну суть нерідко виникають проблеми етичного характеру. Так, не коректно методом експерименту відтворювати дослідним шляхом систему причин та умов конкретного злочину. Водночас зазначений метод може бути успішно застосований для перевірки дії соціально позитивних факторів, ефективності профілактичної роботи тощо. Інакше кажучи, соціальний експеримент корисний при вивченні штучно створюваних змін умов і форм суспільного життя в рамках, наприклад, економічних або соціально-правових перетворень (формування системи органів ювенальної юстиції).

Експертна оцінка необхідна при прогнозуванні тих або інших явищ. При здійсненні цього методу в основі результату оцінки заданих суб'єктивних й об'єктивних факторів, що впливають на рівень віктимності та віктимізації злочинності, лежить думка фахівців, відповіді яких узагальнюються, аналізуються з метою визначення їх опосередкованого значення.

Зазначений перелік методів не є вичерпним. Крім названих, з метою більш повного, ґрунтовного та всебічного дослідження елементів предмета кримінологічної віктимології можуть використовуватися й інші, як загальнонаукові (аналізу і синтезу), так і окремонаукові (психолого-педагогічні) методи (прийоми), що становлять основу наукового інструментарію пізнання. Кожен із названих методів передбачає певну процедуру (техніку) дослідження, вибір якої залежить від програми, мети і завдань такого вивчення.

1.4. Завдання і практичне значення кримінологічної віктимології

На початку ХХІ століття кримінологічна віктимологія посідає одне з визначних місць у системі суспільних наук і в юридичній практиці. Окремі

її положення є обов'язковими для вивчення в рамках викладання курсів кримінології, криміналістики, кримінально-виконавчого права, соціології права та інших дисциплін, передбачених тематичними планами й програмами державних і недержавних вищих навчальних закладів юридичного профілю як в Україні, так і за її межами. Водночас варто визнати, що перед кримінологами, як теоретиками, так і практиками, стоять відповідальні завдання, які на сьогодні не можна вважати остаточно вирішеними.

Основним завданням кримінологічної віктимології на сучасному етапі є потреба наукового пояснення і прогнозування віктимологічних процесів з метою забезпечення інтенсифікації профілактичного впливу на злочинність на основі нетрадиційних підходів, у центрі яких перебуватиме не особа, яка вчиняє, вчинила чи може вчинити злочин, а особа, яка за певних (соціобіопсихологічних) обставин може стати жертвою злочинного посягання. Саме ці обставини визначають її завдання та високий ступінь потреби таких знань.

По-перше, кримінологічна віктимологія має надати об'єктивну (реальну) інформацію про стан і тенденцію віктимізації суспільства як негативного процесу внаслідок учинення злочинів частиною членів суспільства.

По-друге, кримінологічна віктимологія, як вчення про жертву злочину, розкриває сутність відповідних явищ і процесів, проникає в механізм їх закономірностей з метою визначення можливих напрямів впливу і, що особливо важливо, прогнозування (передбачення) нових ситуацій чи подій.

По-третє, кримінологічна віктимологія повинна відповісти на питання чому: за яких обставин окрема особа чи соціальна спільнота стає жертвою злочинного посягання.

По-четверте, завданнями кримінологічної віктимології є розробка пропозицій найбільш ефективних заходів профілактичного впливу на потерпілих, у тому числі примусового характеру для осіб з асоціальною чи девіантною поведінкою.

По-п'яте, кримінологічна віктимологія розробляє рекомендації інформаційного характеру про способи та шляхи мінімізації віктимогенних ситуацій та можливі варіанти їх запобігання чи нейтралізації.

Реалізація зазначених завдань та забезпечення практичного застосування висновків віктимологічних досліджень цілком і повністю залежить від упевненості практичних працівників правоохоронних органів у можливості та потребах реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності. Переконавості практичних працівників у потребі віктимологічних знань сприяє і та обставина, що Верховний Суд України в постановках Пленуму та узагальненнях практики³² послідовно проводить думку про необхідність обліку осіб і поведінки потерпілого, його відносин зі злочинцем з метою правильної кваліфікації злочинів, об'єктивного

³² Див.: Узагальнення практики Верховного Суду України щодо застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого (від 22 жовтня 1998 року).

дослідження всіх обставин справи, індивідуалізації вини та відповідальності.

Шляхом реалізації віктимологічних ідей і результатів віктимологічних досліджень можливо отримати важливий інформаційний матеріал для удосконалення профілактики злочинів, для правового виховання, соціального контролю на всіх рівнях – загальному, груповому та індивідуальному. Важливе значення віктимологічних рекомендацій в тому, що вони орієнтують практику на невикористані резерви щодо вивчення і застосування віктимологічного фактора в запобіганні злочинності. Сьогодні вивчення причин злочинності в територіальному розрізі без обліку вказаного вище фактора є одностороннім, а теоретичні і практичні висновки недостатньо повними.

Виникає необхідність у формуванні окремого розділу в системі кримінальної статистики, який може бути названий віктимологічною статистикою. Її основне завдання – дати якісну характеристику жертви злочину та її поведінки на індивідуальному, фізичному рівні такими показниками: правовими, соціально-демографічними, морально-психологічними, рольовими ознаками, що характеризують особу потерпілого; станом і поведінкою в момент вчинення злочину (її різновидами – нейтральна, провокуюча, активна, пасивна); шкодою, що завдана потерпілому злочинцем, і можливостями її відшкодування, а також кількісно-якісну характеристику жертви на соціальному (мікросоціальному), статистичному рівні, як соціально-кримінологічне явище.

Отже, кримінальна статистика, зокрема її статистичні обліки (форми статистичної звітності), мають включати в себе не лише показники, що характеризують злочинність, заходи боротьби з нею і особу злочинця, а й віктимність та її профілактику. Саме при такому підході є можливість розглядати злочинність всебічно і комплексно з урахуванням віктимологічного фактора як на індивідуальному, так і соціальному рівнях та розробляти запобіжні заходи, спрямовані як на кримінальну систему та її представників, так і одночасно на віктимогенну систему та її представників (жертв злочинів, рецидивних та потенційних) і соціальні спільноти, які можуть потрапити до розряду жертв.

Дані, отримані в результаті віктимологічних досліджень, можуть допомогти і правосуддю глибше дослідити обставини справи, об'єктивно та адекватно реальним обставинам і ролі учасників процесу кваліфікувати ті чи інші злочини з урахуванням особи і поведінки потерпілого та індивідуалізувати покарання. Віктимологічні знання можуть істотно вплинути на удосконалення методів розслідування, розвиток слідчої тактики, на весь процес розумової діяльності слідчого. Віктимологічні дослідження в майбутньому дадуть можливість розробити і запровадити в практику органів внутрішніх справ Положення з організації віктимологічної профілактики злочинів органів внутрішніх справ. У процесі розвитку віктимологічних досліджень їх результати будуть використані

в нормотворчій діяльності³³ при удосконаленні кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства, при розробленні методики і тактики розслідування і розкриття окремих категорій злочинів, у судовій практиці, в аналітичній роботі органів прокуратури, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції, інших правоохоронних органів України.

Аналіз віктимологічних досліджень свідчить, що відбувається не лише подальше накопичення емпіричних даних, а й робляться серйозні спроби визначити наукові поняття, напрацювати термінологію, виробити наукову класифікацію і, таким чином, створюються передумови переходу до міждисциплінарних комплексних досліджень. На цій стадії є важливим посилення контактів між вченими, які працюють над даною проблемою за своїми спеціальностями, і між фахівцями, котрі працюють над нею в рамках різних спеціалізацій (кримінального права, кримінального процесу, кримінології, криміналістики, судової психіатрії, кримінальної статистики та інших, зокрема, неюридичних дисциплін). Для досягнення наукової мети – отримання якісно нового знання – дослідникам доцільно спрямувати свої пошуки і надбання міждисциплінарних досліджень проблеми потерпілого на розроблення самостійного наукового кримінологічного напрямку, а в перспективі – і на наукову дисципліну – кримінальну віктимологію. Необхідно також налагодити тісні контакти між вченими і практичними працівниками для організації спільних досліджень контингентів потерпілих від злочинів у державі щодо розроблення віктимологічних аспектів профілактики і правової пропаганди.

З огляду на предмет, систему, завдання та значення кримінологічної віктимології, достатньо виразно виділяються її дві основні функції:

- 1) фундаментальна;
- 2) прикладна.

Реалізація фундаментальної функції дає можливість дослідити:

- поведінку жертви, що здійснює визначальний вплив на мотивацію злочинного діяння. Зміст такої поведінки за певних обставин може провокувати злочин, і таким чином, з одного боку, полегшити настання злочинних наслідків, з іншого – створити умови, за яких злочин може бути припиненим, локалізованим, або ж зовсім неможливим;

- віктимність, як особливий феномен, що проявляється у підвищеній схильності (вірогідності) стати жертвою злочинного посягання. Рівень такої вірогідності визначає рівень віктимності: чим вищим є рівень першої, тим вищим є рівень другої. Така прямопропорційна залежність є незмінною. Віктимність притаманна як окремій особистості, так і соціальному статусу та соціальній ситуації, що провокує або полегшує злочин і настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим виділяють особистісну,

³³ Див.: *Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні*: Закон України від 17 квітня 1992 року; *Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органу дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду*: Закон України від 1 грудня 1994 року.

рольову та ситуативну віктимність, яка залежить від низки факторів, зокрема:

- а) особистісних характеристик (вік, стать, потреби, інтереси тощо);
- б) соціального статусу, соціальної ролі особи, особливостей її службових повноважень, рівня матеріального забезпечення та захищеності;
- в) рівня розвитку конфліктної ситуації, умов, місця і часу, в яких така ситуація розвивається;

- віктимізацію, як процес перетворення в жертву, чи наслідок такого процесу. Рівень віктимізації в конкретних умовах простору і часу може свідчити про стан захищеності членів суспільства та розглядатися як суспільний результат вчинених злочинів, який несе в собі характеристику даних про потерпілих, час, місце і спосіб їх віктимізації;

- віктимну ситуацію, як життєву обстановку, що складається у зв'язку з якостями особи чи поведінкою жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди;

- віктимну детермінацію, як складну взаємодію різноманітних форм взаємодії соціально-політичних, економічних, психологічних та біологічних факторів на рівні причинних, функціональних та кореляційних залежностей.

Реалізація прикладної функції дає можливість розробити систему заходів, яка ґрунтується на:

- максимальному використанні та реалізації захисних можливостей потенційних потерпілих за рахунок відповідної індивідуально-виховної роботи: сімейного, статевого та фізичного виховання;

- ефективному, професійному навчанні, вмінні розпізнати небезпечні ситуації, критичності, уважності та самодисциплінованості;

- правовому вихованні, навчанні та умінні користуватися наданими гарантіями безпеки з боку держави та на активній громадській позиції, як учасника суспільних відносин;

- ефективному, технічному забезпеченні засобами безпеки від злочинних посягань як активного так і пасивного захисту (охоронна сигналізація, спеціальні засоби тощо);

- пріоритетності, ефективності та дієвості заходів віктимологічної профілактики, як найбільш перспективного і гуманного способу впливу на злочинність та недопущення настання шкідливих наслідків.

Успішна реалізація зазначених функцій кримінологічної віктимології можлива, на наш погляд, за умови дотримання певних принципів, тобто основних вимог і умов, що дозволить розробити ефективну стратегію поступового зниження рівня віктимізації населення країни. В основі таких принципів може лежати інтеракціоністський підхід пояснення причини злочинності та інтерація (взаємодія) між злочинцем і жертвою. Кожен із таких принципів може проявлятися специфічно. Серед них, зокрема, виділяються:

1) принципи ідентифікації факторів – за кожним фактом віктимізації необхідно побачити проблему – на підставі чого виникла віктимна ситуація і чому вона призвела до шкідливих наслідків;

2) принцип визначального фактору – необхідно орієнтуватися на найближчу та найвагомішу обставину (фактор), що формує зміст і напрям розвитку віктимної ситуації;

3) принцип ініціативного впливу – система віктимологічної профілактики повинна спрацьовувати на випередження, не обмежуючись наданням захисту чи допомоги у випадку настання шкідливих наслідків чи високої імовірності їх настання. Правове, професійне, сімейне, фізичне виховання, інформування населення має відбутися без урахування рівня віктимності окремих громадян чи соціальної групи;

4) принцип концентрації зусиль – віктимність розподіляється достатньо нерівномірно, як у часі, так і в просторі, а також за суб'єктами. Дані поточних зведень заяв і повідомлень, що надходять до чергових частин органів внутрішніх справ, а також дані статистики свідчать про наявність часу і територій, які є найбільш віктимогенними³⁴.

За даними тих же досліджень, у жертв шахрайства та кишенькових крадіжок ризик стати потерпілим від аналогічних посягань у три рази вищий, ніж осіб, стосовно яких не було здійснено злочинного впливу;

5) принцип гарантії безпеки – правоохоронним органам, зокрема, силовим структурам, варто змінювати функціональну модель воєнізованої організації в модель надання гарантій безпеки. Потенційна жертва має перетворюватися у споживача безпеки, яку можуть надати (гарантувати) відповідні органи, запропонувавши спеціальні способи та засоби захисту³⁵.

Подальший розвиток дослідження віктимної проблематики, гуманізація правових процесів в Україні передбачає необхідність реального забезпечення захисту потенційних жертв злочинів усіма органами системи кримінальної юстиції країни.

³⁴ Див.: Кулик О.Г. Аналіз злочинності у 2004 р. – К.: НДІ Нац. акад. внутр. справ України.

³⁵ Див.: Аналіз криміногенної ситуації в Україні у 2004 році. – НДІ НАВСУ. – К.: НДІ Нац. акад. внутр. справ України, 2005.